

narodu niemieckiego. Wprawdzie istniała wielka liczba definicji *Lebensraumu*, to przecież nie ulega wątpliwości, że różniły się one tylko w formie motywacji, elementem stałym było natomiast przekonanie o konieczności rozszerzenia niemieckiej przestrzeni życiowej. Chociaż teoretycznie przyznawano każdemu narodowi prawo do posiadania własnego obszaru, to jednak zgodnie domagano się, by przestrzeń życiowa Niemiec była proporcjonalna do „nieograniczonych potrzeb narodu”, wielkości rasy germańskiej, biologicznej siły oraz zasięgu kulturowych i narodowych wpływów Niemiec. Tym samym wiązano założenia *Lebensraumu* z podstawami rasizmu oraz biologicznymi i gospodarczymi doktrynami „wielkiej przestrzeni”.

Zarówno pojęcie „przestrzeni życiowej”, jak i „wielkiej przestrzeni” stanowiło podstawę teorii głoszącej konieczność ekspansji politycznej jako formy rozszerzania przestrzeni życiowej. Teoria ta dostarczyła podbudowy dla koncepcji polityki zagranicznej Rzeszy. Na uwagę zasługuje przy tym fakt, iż argumentacji, służącej ekspansywnym celom, dostarczali geografowie, prawnicy, historycy, zajmujący eksponowane stanowiska w hierarchii naukowej oraz aparacie władzy.

Nadając geograficznemu pojęciu „przestrzeni” treść polityczną ideologowie narodowego socjalizmu uczynili zeń nie tylko hasło bojowe lecz także doktrynę, dogmat polityczny i wreszcie przedmiot naukowej dyscypliny (*Lebensraumlehre*), który stanowił integralny składnik faszyzmu.

ANNA WOLFF POWĘSKA

PROBLEMATYKA STRAT MATERIALNYCH I OSOBOWYCH KULTURY NA TERENIE WIELKOPOLSKI W LATACH 1939 - 1945

Charakterystyka bazy źródłowej

Poniższe opracowanie nawiązuje do wcześniejszych publikacji prezentujących dorobek polskiego piśmiennictwa (druków zwartych, studiów, artykułów i prac materiałowych) na temat strat materialnych i osobowych, poniesionych przez Wielkopolskę w latach wojny i okupacji hitlerowskiej¹. W publikacjach tych sprecyzowano między innymi kryterium obejmujące straty kultury osobowej, jak i materialnej, a równocześnie scharakteryzowano cele hitlerowskiej polityki narodowościowej na ziemiach zachodnich „wcielonych” do Rzeszy.

¹ M. Rutowska, *Straty materialne kultury polskiej na terenie Wielkopolski w latach 1939 - 1945. Stan badań*. „Przegląd Zachodni” nr 4/1970; tejsze, *Straty osobowe kultury polskiej na terenie Wielkopolski w latach 1939 - 1945. Stan badań*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1972.

Poniższa publikacja stanowi zamknięcie poszukiwań badawczych w zakresie źródeł archiwalnych referowanego przedmiotu, zdeponowanych w archiwach: Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie oraz Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Poznaniu, Archiwum Państwowym w Poznaniu, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Centralnym Archiwum Komitetu Centralnego PZPR w Warszawie, Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu.

Punktem wyjścia dla wszelkiego rodzaju zestawień strat materialnych kultury polskiej jest znajomość jej zasobów w 1939 r. Wobec zaginięcia w latach wojny szeregu spisów i inwentarzy, odtworzenie stanu posiadania zasobów kulturalnych wszelkiego typu instytucji oraz innych zbiorów stanowi poważny problem badawczy. Podstawowym źródłem informacji jest tutaj opracowanie E. Chwałewika pt. *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*. Warszawa 1927, t. I i II, wyd. II, oraz znajdujący się w Głównej Komisji BZH w Warszawie *Wykaz muzeów i zbiorów istniejących w Polsce przed 1 września 1939 roku*, opracowany przez Stanisława Brzostowskiego w 1971 r. Cenną pomoc stanowią również wszelkie materiały związane z akcjami rewindykacyjnymi, o których szczegółowiej będzie mowa niżej.

I. ŹRÓDŁA DO USTALENIA STRAT MATERIALNYCH KULTURY NA TERENIE WIELKOPOLSKI

1. Źródła niemieckie odnoszące się do grabieży polskiego mienia kulturalnego w Wielkopolsce

Akcję niszczenia polskich dóbr kulturalnych podjęto bezpośrednio po wkroczeniu *Wehrmachtu* na tereny Polski. Wiele informacji o przebiegu akcji konfiskacyjnych i niszczeniu dóbr kultury wnoszą akta urzędów hitlerowskich. Na podstawie planów i materiałów przygotowanych jeszcze przed wybuchem wojny przez specjalne powołane do tego instytucje naukowe i przy udziale profesorów niemieckich, grupy rzeczoznawców działające z ramienia instytucji *Das Ahnenerbe*² przystępowały do odszukiwania i konfiskat polskich wartości kultury w muzeach, zamkach, dworach i mieszkaniach prywatnych³. Obok *Ahnenerbe*, drugą instytucją „organizującą” grabież polskiego mienia kulturalnego pod względem finansowym i gospodarczym był *Hauptreuhand-*

² Placówka *Das Ahnenerbe* powstała w 1935 r., była jedną z komórek osobistego sztabu *Reichsführera SS* Himmlera. Celem jej było „zbadać obszar, działalności, ducha i dziedzictwa nordyckich Indogermanów”. W istocie, działalność tej instytucji sprowadzała się do niszczenia i grabieży mienia kulturalnego narodów Europy okupowanych przez III Rzeszę (T. Kułakowski, *Hitlerowska polityka eksterminacji kulturalnej*. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, zeszyt 5/1955, s. 16).

³ T. Kułakowski, *Dokumenty dotyczące eksterminacji kultury polskiej*. „Najnowsze Dzieje Polski”, t. I/1957.

stelle-Ost, HTO (Główny Urząd Powierniczy Wschód), utworzony w dniu 19 października 1939 r. przez H. Goeringa — pełnomocnika do spraw planu czteroletniego. Do kompetencji tej placówki należało przejęcie polskiego majątku i administrowanie nim aż do momentu przejścia w ręce niemieckiego „właściciela”. Główny Urząd Powierniczy Wschód posiadał na ziemiach polskich „wcielonych” do Rzeszy kilka ekspozytur (*Treuhandstelle*), między innymi w Poznaniu, z filią w Łodzi. Ponadto, w miastach powiatowych działały powiatowe placówki HTO (*Kreisvertrauensmann der HTO*)⁴.

Materiały *Treuhandstelle Posen*, zdeponowane w Archiwum Państwowym w Poznaniu⁵ (APP) dotyczą przede wszystkim przejęcia przez Niemców niektórych galerii i zbiorów dzieł sztuki oraz kolekcji, będących w posiadaniu prywatnych właścicieli. W tym zespole akt zachowały się niemieckie spisy konfiskowanych kolekcji i zbiorów, sporządzone według powiatów wchodzących w skład „Kraju Warty”⁶.

Z innych niemieckich zespołów archiwalnych będących w posiadaniu APP obrazujących losy zabytków kultury polskiej na omawianym terenie, wymienić należy materiały zespołu *Der Reichsstathalter im Reichsgau Wartheland*⁷. Urząd ten, utworzony 26 października 1939 r., zamykał na ziemiach polskich działalność tzw. zarządu wojskowego i oznaczał przejęcie rządów przez władze cywilne, na czele których w „Kraju Warty” najwyższe stanowisko namiestnika Rzeszy objął Artur Greiser, były prezydent Senatu Gdańskiego. Urząd namiestnika posiadał 7 wydziałów, z których wydział trzeci zajmował się sprawami wychowania, szkolnictwa oraz kultury (*Erziehung, Unterricht, Kultur und Gemeinschaftspflege*). Interesujące dla badacza losów zabytków kultury w latach 1939 - 1945 na terenie Wielkopolski są tutaj materiały, dotyczące przejęcia mienia niektórych placówek naukowych, m. in. Uniwersytetu Poznańskiego, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Biblioteki Raczynskich oraz niektórych szkół wielkopolskich, przeznaczonych, na cele wojskowe⁸.

W materiałach tego zespołu znalazły się także akta Urzędu Komisarza Rzeszy dla Umocnienia Niemczyzny (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*), dotyczące rejestracji dzieł sztuki na terenie „Kraju Warty”⁹. Organ ten, utworzony 19 października 1939 r. był instytucją inicju-

⁴ C. Łuczak, *Grabież polskiego mienia na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej „wcielonych” do Rzeszy 1939 - 1945*. Wydawnictwo Źródłowe. Poznań 1969, s. 6.

⁵ Archiwum Państwowe Poznań — *Treuhandstelle Posen* (cyt. APP-HTO-Posen) nr 2491 - 2500.

⁶ APP-HTO-Posen nr 2493 ss. 1 - 176. Ponadto w Archiwum Zakładu Badania Dziejów Okupacji Hitlerowskiej w Polsce Instytutu Zachodniego w Poznaniu (cyt. IZ.Dok.) znajdują się różnego rodzaju rozporządzenia i okólniki wydane przez HTO, dotyczące konfiskaty i zajęcia dzieł sztuki i zabytków kultury (sygn. IZ.Dok.I-18, 147,207,499,728,737).

⁷ APP-Der Reichsstathalter im Reichsgau Wartheland (cyt. APP-Reichsstathalter Posen).

⁸ APP-Reichsstathalter Posen, nr 2367 - 2368, 2375, 2465.

⁹ Jw., nr 3382, 3383.

jąca, kierująca i nadzorująca całość akcji germanizacyjnej na terenach przyłączonych do Rzeszy. Na czele tego urzędu, od chwili jego powołania aż do końca wojny, stał SS *Gruppenführer* Ulrich Greifelt.

Zadaniem wspomnianej placówki w zakresie spraw kultury było przeprowadzenie akcji konfiskacyjnych dzieł sztuki oraz wywożenie zagrabionego mienia do Rzeszy. Zarządzenie z dnia 15 grudnia 1939 r., wydane przez Urząd Komisarza Rzeszy nakazywało konfiskatę przedmiotów muzealnych z czasów prehistorycznych, akt, ksiąg, dokumentów, przedmiotów sztuki, jak: obrazy, rzeźby, meble, dywany, kryształy, książki, kosztowności ze szlachetnych metali, zbiorów naukowych, przyrodniczych i technicznych, broni zabytkowej, kostiumów, instrumentów muzycznych, monet, znaczków pocztowych itp. Wymienione przedmioty podlegały konfiskacie nie tylko wówczas jeśli znajdowały się w muzeach, zbiorach publicznych czy archiwach, ale i wtedy, kiedy były własnością prywatną i znajdowały się w rękach polskich lub żydowskich¹⁰.

Pierwsze zarządzenia o konfiskacie polskiego mienia i zaprzestaniu działalności wszelkich polskich organizacji, w tym i kulturalnych, zawierają akta Urzędu Zarządu Cywilnego (*Der Chef der Zivilverwaltung beim Militärbefehlshaber Posen*), działającego w Poznaniu w okresie od 13 września do 25 października 1939 r.¹¹

Ostatnią grupę akt niemieckich z lat 1939-1945, zawierającą informacje o losach zabytków kulturalnych w tym okresie, stanowią akta Regencji Poznańskiej (*Regierungsbezirk Posen 1939-1945*). Urząd ten ustanowiony został dekretem Hitlera z 8 października 1939 r., który dotyczy podziału administracyjnego zdobytych ziem polskich. W ten sposób powstał tzw. Kraj Warty, podzielony na trzy obwody rejencyjne (*Regierungsbezirke*). Akta wspomnianego urzędu obejmują w większości powiaty wchodzące w skład województwa poznańskiego w granicach z lat 1919-1939 (Chodzież, Czarnków, Gostyń, Grodzisk, Jarocin, Kościan, Krotoszyn, Leszno, Międzychód, Oborniki, Poznań, Rawicz, Szamotuły, Śrem, Środa, Wolsztyn, Września). Zachowane materiały zawierają m. in. spisy nieruchomości i inwentarzy sporządzone przez władze okupacyjne majątków byłych właścicieli ziemskich. W przypadku kilku z nich (Kopaszycy pow. Środa, Goraj i Czarniejewo pow. Gniezno, Senkowo pow. Szamotuły) znalazły się wzmianki o zabranych z tych posiadłości zabytkach polskiej kultury narodowej¹².

Omówione wyżej zespoły archiwalne poszczególnych urzędów hitlerowskich stanowią pośrednie źródło do opracowywanego tematu. Wbrew zamierzeniom okupanta, pozwalają w pewnym stopniu odtworzyć organizację i przebieg grabieży, a zachowane spisy konfiskowanych lub niszczonego zbio-

¹⁰ *Straty wojenne Polski w latach 1939-1945*. Wydawnictwo Zachodnie, Poznań 1962, s. 88.

¹¹ APP-*Der Chef der Zivilverwaltung beim Militärbefehlshaber Posen*, nr 24, 25, 42, 84, 85, 90, 91.

¹² APP-*Regierung Posen* nr 498 - 505, 514 - 520, 521 - 547.

rów są wymownym dowodem rabunku bądź zbeszczenia dzieł sztuki i kultury polskiej oraz niszczenia oświaty. Niejednokrotnie pozwalają też odtworzyć losy niektórych zbiorów podczas okupacji hitlerowskiej.

2. Źródła i materiały polskie z lat 1940 - 1945

Już w 1940 r. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na emigracji z siedzibą we Francji powołał w Angères specjalną komisję dla przygotowania materiałów na przyszłą konferencję pokojową. Po przeniesieniu się Rządu do Londynu, prace komisji przejęło powołane do tych samych zadań Biuro Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych. Dekretem Prezydenta RP z 6 lipca 1942 r. jego kompetencje przejęło Ministerstwo Prac Kongresowych (MPK) Rządu Rzeczypospolitej Polskiej (emigracyjnego) w Londynie. Według statutu, dzieliło się ono na następujące działy: Ogólny, Polityczny, Ekonomiczny, Prawny, Rewindykacji Strat Kulturalnych, Statystyczno-Kartograficzny oraz Biuro Studiów i Publikacji w Nowym Jorku¹³.

Interesujące dla strat materialnych kultury polskiej akta Działu Rewindykacji pochodzą z lat 1940 - 1945. Zawierają one opracowania, ankiety, kartoteki, notatki, korespondencję, wycinki prasowe różnych gazet europejskich dotyczące spraw kulturalnych Polski lat 1940 - 1945¹⁴. Na szczególną uwagę zasługują w tym zespole prace przygotowane przez polskich naukowców przebywających podczas wojny poza granicami kraju, dotyczące m. in. aneksji przez władze okupacyjne dzieł sztuki i bibliotek, opracowane zestawienia niektórych strat kulturalnych, w tym militariów w polskich zbiorach prywatnych, a także sporządzona kartoteka strat zabytków i instytucji kulturalnych w Polsce powstała w latach 1939 - 1944, na podstawie raportów przesłanych z kraju¹⁵. Wspomniana wyżej kartoteka strat w odniesieniu do terenu Wielkopolski objęła tylko większe, przede wszystkim miejskie, ośrodki kulturalne, w tym Poznań, Gniezno i Kalisz, a uwzględniła straty m. in. w zakresie archiwów, bibliotek, muzeów oraz wyższych uczelni¹⁶. W nielicznych przypadkach kartoteka podaje informacje o stratach niektórych zbiorów prywatnych, m. in. w Gołuchowie, Miłosławiu, Bonikowie i Czerniejewie¹⁷.

Zebrany przez Dział Rewindykacji materiał został w większości wykorzystany w książce K. Estreichera, pt. *Cultural Losses of Poland. Index of Polish Cultural Losses during the German Occupation 1939 - 1944*, London 1944.

¹³ Przewodnik po zasobie archiwalnym Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Warszawa 1973, s. 273.

¹⁴ Archiwum Akt Nowych — Ministerstwo Prac Kongresowych Rządu RP w Londynie 1940 - 1945, *Akta Działu Rewindykacji Strat Kulturalnych* (cyt. AAN-MPK-Dział Rewindykacji) nr 204 - 278.

¹⁵ AAN-MPK-Dział Rewindykacji nr 205, 206.

¹⁶ Jw., nr 224 - 228.

¹⁷ Jw., nr 214.

Ministerstwo Prac Kongresowych opracowało również w latach 1940 - 1944 *Kartotekę główną Niemców działających na polu nauki i kultury i zajmujących się sprawami polskimi*¹⁸. Obejmuje ona kilkadziesiąt nazwisk uczonych niemieckich, którzy „wyróżnili” się swą działalnością na terenie Polski.

Do grupy materiałów powstałych w czasie wojny należą również akta Delegatury Rządu RP na Kraj, która jako podziemny aparat administracyjny, działała na terenie Polski od jesieni 1940 do połowy 1945 r. Organem centralnym Głównego Delegata Rządu było Biuro Prezydzialne, składające się z departamentów, odpowiadających ministerstwom w Rządzie. W sieci terenowej działały delegatury okręgowe (wojewódzkie) i delegatury powiatowe. Zajmowały się one głównie zbieraniem informacji o polityce okupanta oraz opracowywaniem wniosków i programów dla władz polskich po wojnie. W wyniku tej działalności powstał zbiór materiałów, niewielki jeśli chodzi o objętość, lecz bardzo bogaty pod względem zawartych w nim treści. Prawie wszystkie akta Delegatury przechowywane są w Centralnym Archiwum KC PZPR¹⁹.

Interesujące dla prowadzonych badań są materiały: Departamentu Informacji i Prasy — Sekcja Zachodnia, Biura Prezydzialnego, Departamentów Oświaty i Kultury oraz Likwidacji Skutków Wojny. Materiały te zawierają dane dotyczące m. in. polityki okupanta w stosunku do polskich zabytków kultury, ich losów i strat oraz problemu odszkodowań²⁰. Na szczególną uwagę zasługują przygotowane w Departamentach: Informacji i Prasy oraz Likwidacji Skutków Wojny opracowania na temat zniszczeń wojennych i strat kulturalnych w latach 1941 - 1944²¹.

3. Źródła i materiały polskie powojenne

Mimo niewątpliwie cennych informacji zawartych w przedstawionym wyżej materiale archiwalnym, najwięcej danych do zagadnienia strat kulturalnych Polski (w tym i Wielkopolski) wnoszą materiały zebrane w kraju już po zakończeniu działań wojennych.

Pierwszą akcją badawczą, mającą na celu przedstawienie skutków i strat powstałych w wyniku wojny i okupacji hitlerowskiej w Polsce, podjęło w 1945 r. — z inicjatywy Prezydium Rady Ministrów — Biuro Odszkodowań Wojennych. Biuro koordynowało całokształt spraw związanych z ustaleniem i oszacowaniem strat wojennych, jakie poniosło państwo i osoby prywatne w dziedzinie dóbr materialnych, moralnych i kulturalnych; prowadziło także

¹⁸ Jw., nr 242 - 244.

¹⁹ Centralne Archiwum przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej — *Delegatura Rządu RP na Kraj 1939 - 1945* (cyt. CA KC PZPR — Delegatura Rządu).

²⁰ CA KC PZPR — Delegatura Rządu sygn. 202/III/t. 58, sygn. 202/III/146 - 156, sygn. 202/III/163.

²¹ Jw., sygn. 202/I/t.43, 44, sygn. 202/I/51, sygn. 202/III/t. 2.

prace związane z odszkodowaniami i rewindykacjami. Dzieliło się na następujące wydziały: Ogólny, Rejestracji Strat Wojennych, Planowania i Odszkodowań. Biuro dysponowało terenowym aparatem rejestracji szkód, w tym wojewódzkimi i powiatowymi inspektoratami szkód wojennych, miejskimi i gminnymi referatami rejestracyjnymi. Wynikiem prowadzonej akcji były sprawozdania i ankiety starostów i burmistrzów, określające rozmiary strat poszczególnych regionów kraju. Sprawozdania i ankiety zbiorcze, uporządkowane według województw, są w posiadaniu archiwum Zakładu Badania Dziejów Okupacji Hitlerowskiej w Instytucie Zachodnim w Poznaniu²². Dane dla ustalenia strat polskiej kultury materialnej ujęto w punkcie trzecim ankiety, zatytułowanym *Skutki zarządzeń władz okupacyjnych (terror) — w stosunku do ludzi, kultury i oświaty polskiej oraz do dóbr materialnych*.

Wartość zawartych w ankietach informacji dotyczących województwa poznańskiego jest nierówna. Nie wszyscy wypełniający ankiety starostowie w opisie strat poszczególnych powiatów uwzględnili straty w dziedzinie kultury. I tak, dla niektórych powiatów (Wolsztyn, Nowy Tomyśl, Kościan, Jarocin, Gniezno, Kalisz) można znaleźć szczegółowe dane przeważnie dotyczące zniszczeń w architekturze zabytkowej, świeckiej i sakralnej. Jednak dla większości powiatów wzmianki o stratach kultury są ogólnikowe, a w przypadku powiatów: Czarnków, Oborniki, Gostyń, Koło, Poznań zupełnie brak informacji o losach zabytków kultury w latach 1939 - 1945²³.

Od 1 kwietnia 1946 r. działał przy Biurze Odszkodowań Wojennych Komitet Redakcyjny wydawnictwa pt. *Straty wojenne Polski podczas drugiej wojny światowej*. Na podstawie zebranych materiałów, przy współudziale szeregu wybitnych fachowców i rzeczoznawców, placówka ta opublikowała *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce w latach 1939 - 1945* (Warszawa 1947), które jest do dziś podstawowym źródłem w tej dziedzinie. Sprawozdanie to nie mogło odtworzyć całości strat kultury polskiej, stanowi jednak punkt wyjścia dla dalszych badań szczegółowych.

Równoległe z pracami Biuro Odszkodowań Wojennych działał od marca 1945 r. Wydział Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych w dziedzinie kultury w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, pod kierownictwem prof. dr Władysława Tomkiewicza²⁴. Zadaniem Wydziału było przygotowanie materiałów rewindykacyjnych i reparacyjnych ustalających straty materialne kultury artystycznej, objętej kompetencjami Ministerstwa, a także strat teatru, plastyki i muzyki.

Ustalenie strat przebiegało dwojako:

a) poprzez rozsyłanie kwestionariuszy rejestrujących straty i zniszczenia dzieł sztuki w całym kraju i dalej — udostępnianie ich instytucjom muzealnym i zbieraczom prywatnym; przez kurendę skierowaną do kurii biskupich dla

²² IZ. Dok. V - 26. t. I - V.

²³ IZ. — Dok. V - 26. t. I. woj. poznańskie.

²⁴ AAN — Ministerstwo Kultury i Sztuki 1945 - 1950. Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków. Biuro Rewindykacji i Odszkodowań (cyt. AAN — Ministerstwo Kultury i Sztuki), sygn. 387.

rozprowadzenia ich po kościołach parafialnych i domach zakonnych oraz do Centralnego Komitetu Żydowskiego, celem ustalenia strat świątyń i instytucji kulturalnych żydowskich;²⁵

b) drogą zamawiania opracowań specjalistycznych. Ustalono kilkadziesiąt tematów prac, które objęły przede wszystkim tematykę moralnej oceny hitlerowskich zbrodni wojennych w dziedzinie kultury²⁶.

Rozsyłane kwestionariusze zatytułowane *Kwestionariusz strat i zniszczeń w zakresie dzieł sztuki oraz zabytków kultury i przyrody* obejmowały straty kulturalne w obrębie: architektury, malarstwa, rzeźby, nagrobków cmentarnych (o wartości artystyczno-zabytkowej), pomników, grafiki, sztuki zdobniczej i rzemiosła artystycznego, numizmatyki, militariów, instrumentów muzycznych i precyzyjnych, pamiątek historycznych (po wybitnych Polakach), wszelkich zabytków etnograficznych, zbiorów prehistorycznych archeologii klasycznej, zabytków Kościoła katolickiego oraz innych wyznań, krzyży, figur i kapliczek przydrożnych (wszystkie, ze szczególnym uwzględnieniem o wartości zabytkowej powstałych przed 1850 rokiem), zabytków przyrody, w tym rzadkich okazów flory polskiej.

Wśród zdeponowanych kwestionariuszy z obszaru całej Polski znajdują się także dotyczące województwa poznańskiego — niestety są one zdekompletowane i nie zawsze w całości wypełnione. Z dołączonej do kwestionariuszy korespondencji wynika, że część spośród nich zaginęła, a te które zostały — są nieuporządkowane i przypadkowe. Brak ich zupełnie dla większych poznańskich instytucji kulturalnych, w tym: Muzeum Wielkopolskiego, Muzeum Wojskowego, Biblioteki Raczyńskich i innych poznańskich i regionalnych placówek kulturalnych. Pełny wykaz strat zachował się tylko dla Fundacji Kórnickiej, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Muzeum Prehistorycznego.

Najpełniej w tej grupie materiałów (w znaczeniu ilościowym i jakościowym) reprezentowane są kwestionariusze dotyczące strat kultury Kościoła katolickiego na terenie Wielkopolski. Obejmują one prawie wszystkie parafie diecezji poznańskiej, gnieźnieńskiej oraz włocławskiej i są starannie wypełnione. Przedstawiają straty budynków, obrazów, rzeźb i pomników, sprzętów liturgicznych, szat, bibliotek i ksiąg parafialnych, dzwonów, a w kilku

²⁵ Dzięki tym sprawozdaniom Wydział Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych wydał w latach 1949-1958 katalogi o stratach wojennych Polski w zakresie malarstwa sztalugowego, rękopisów iluminowanych, rzeźby i rzemiosła artystycznego. Publikacje objęły straty muzeów i innych zbiorów publicznych, budowli i kolekcji kościelnych oraz niektórych tylko zbiorów prywatnych.

²⁶ Wymienić tu można opracowane przez wybitnych specjalistów następujące prace: W. Suchodolski, *Zagadnienie prymatu strat kulturalnych w ogólnym programie odszkodowań*. Warszawa 1945 („Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Odszkodowań” nr 1); W. Borowy, *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań*. Warszawa 1945 „Prace i Materiały”..., nr 2; W. Tatarkiewicz, *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*. Warszawa 1945 („Prace i Materiały”..., nr 3); C. Berezowski, *Ochrona prawno-międzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*. Warszawa 1948 („Prace i Materiały”..., nr 6).

przypadkach także organizacji kościelnych²⁷. Podobnie prawie w całości zachowały się materiały obejmujące straty wielkopolskiej architektury zabytkowej i rzeźby oraz teatrów w Poznaniu i Kaliszu²⁸.

Brak natomiast poza nielicznymi wyjątkami, danych dotyczących zabytków kultury znajdujących się w posiadaniu właścicieli prywatnych²⁹. W aktach wspomnianego zespołu znajdują się ponadto częściowe, a przez to nie posiadające większej wartości, materiały z akcji rewindykacyjnych z lat 1945 - 1950, odnoszącej się do dzieł sztuki — w tym obrazów, tkanin, rzeźby, pomników, księgozbiorów archiwalnych i przedmiotów kościelnych³⁰.

Omawiany wyżej materiał archiwalny nie obejmował strat wyższych uczelni i szkolnictwa wielkopolskiego. Najpełniejsze dane źródłowe w skali ogólnopolskiej wnoszą do tego zagadnienia zespoły akt Ministerstwa Oświaty — Departament Nauki z lat 1945 - 1947 mieszczące się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, dla Wielkopolski zaś, szczególnie materiały z procesu Artura Greisera, który odbył się w 1946 r. przed Najwyższym Trybunałem Narodowym. W pierwszym wymienionym zespole archiwalnym zawarte są dane dotyczące wyższych uczelni poznańskich, w tym Uniwersytetu Poznańskiego oraz Akademii Handlowej³¹. Brak natomiast informacji o stratach wojennych Państwowej Szkoły Sztuk Zdobniczych w Poznaniu. Szkody i straty szkolnictwa średniego, w tym zawodowego i ogólnokształcącego, a także powszechnego najlepiej rejestrują wspomniane już materiały procesowe A. Greisera. Są to akta Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego z kwietnia 1946 r. uwzględniające straty moralne i materialne poniesione w latach 1939 - 1945 na terenie Okręgu w szkolnictwie powszechnym i średnim³². Ponadto wspomniane akta sądowe zawierają materiały dowodowe dotyczące strat w dziedzinie kultury i sztuki Kościoła katolickiego, w tym Muzeum, Biblioteki i Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, archiwum, biblioteki i zbiorów muzealnych Kapituły Metropolitalnej i Seminarium Duchownego w Gnieźnie³³.

Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce ostatnią chronologicznie akcją inwentaryzacyjną przeprowadziła w latach 1968 - 1969. Część ankiet zgromadzonych w ramach tej akcji dotyczyła między innymi grabieży i niszczenia dóbr kultury w poszczególnych regionach kraju. W przypadku kilku powiatów wchodzących w skład województwa poznańskiego zna-

²⁷ AAN — Ministerstwo Kultury i Sztuki, sygn. 387/32.

²⁸ Jw., sygn. 387/37, 387/39, 387/40, 387/43.

²⁹ Jw., sygn. 387/31 — pojedyncze kwestionariusze dotyczące strat w zakresie dóbr kultury w posiadłościach Bnińskich, Chłapowskich oraz kolekcji Wiesławy Cichowicz z Poznania.

³⁰ Jw., sygn. 287/4 — 387/14.

³¹ ANN. Ministerstwo Oświaty. Departament Nauki 1945 - 1947. Sygn. D - IV 168/30, D - IV 168/5.

³² Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Najwyższy Trybunał Narodowy — Proces Artura Greisera (cyt. AGKBZHwP. NTN. Proces Greisera), sygn. 18.

³³ AGKBZHwP. NTN. Proces Greisera, sygn. 20, teczki 1 - 4.

laży się ankiety przedstawiające fragmentarycznie straty kulturalne, m. in. powiatów: Ostrów Wlkp., Jarocin, Gostyń, Leszno i Gniezno³⁴.

Oceniając wymienione wyżej zespoły archiwalne pod względem zawartych w nich informacji umożliwiających ustalenie strat materialnych kultury polskiej na terenie Wielkopolski można stwierdzić, że dla większości placówek naukowych (w tym uczelni wyższych, towarzystw i bibliotek), niektórych muzeów i zabytków architektonicznych, szkolnictwa i teatrów oraz strat kultury Kościoła katolickiego można — dla jednych w sposób pełny, dla drugich w przybliżeniu — ustalić ich rozmiary.

Niestety, najogólniej rzecz ujmując, brak danych dla wydawnictw i księgarni, wszelkiego rodzaju kolekcji i zbiorów prywatnych oraz instytucji kulturalnych (np. Towarzystwa Czytelni Ludowych, muzeów czy zbiorów regionalnych). Większość regionalnych organizacji kulturalnych po wojnie nie wznowiła swej działalności. Nie zachowały się po nich żadne dokumenty, dotyczące ich majątku, ewentualnych zbiorów archiwalnych, bibliotecznych czy muzealnych. Tak więc dla odtworzenia strat wymienionych wyżej ośrodków polskiego życia kulturalnego jedynym źródłem będą relacje bądź wspomnienia byłych pracowników, członków lub właścicieli.

II. ŹRÓDŁA DO USTALANIA STRAT OSOBOWYCH KULTURY NA TERENIE WIELKOPOLSKI W LATACH 1939 - 1945

Punktem wyjścia dla opracowania strat osobowych kultury na terenie Wielkopolski jest istniejąca dość duża literatura przedmiotu, w tym przede wszystkim dwa podstawowe opracowania: B. Olszewicza pt. *Lista strat kultury polskiej 1939 - 1946*, Warszawa 1947, oraz opublikowane w 1945 r. przez Książnicę Polską w Glasgow dwutomowe wydawnictwo pt. *Straty kultury polskiej 1939 - 1944* pod redakcją A. Ordęgi i T. Terleckiego.

*Książka B. Olszewicza jest dotąd jedynym, obszerniejszym opublikowanym wykazem strat dotyczącym przedstawicieli polskiej kultury i inteligencji. W opracowaniu figuruje około 4400 nazwisk osób poległych w czasie działań wojennych, zamordowanych w więzieniach i obozach koncentracyjnych oraz zmarłych w latach 1939 - 1945 śmiercią naturalną, na skutek złych warunków (w okresie 1945 do marca 1946 również w wyniku przeżyć okupacyjnych). Mimo swej wyjątkowej wartości, publikacja ta nie objęła jednak wszystkich osobowych strat kulturalnych Polski i obecnie, po 27 latach od momentu jej wydania, wymaga poważnych weryfikacji i uzupełnień. Natomiast drugie cytowane opracowanie jest zbiorem kilkudziesięciu wspomnień o wybitnych twórcach polskiej kultury, zmarłych w omawianym okresie. Tom drugi wydawnictwa w swej końcowej części zawiera listę około pięciuset przedstawicieli polskiej kultury (w tym i Wielkopolan). Było to pierwsze opublikowane

³⁴ Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce z lat 1968 - 1969 są w posiadaniu Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Poznaniu.

zestawienie strat osobowych Polski w dziedzinie kultury, opracowane na podstawie raportów Delegatury Rządu Polskiego przesyłanych do Londynu.

Także w latach 1945 - 1948 poszczególne organizacje zrzeszające przedstawicieli kultury przygotowały i w większości opublikowały własne listy strat. Listy te, ogłaszane drukiem, przeważnie w czasopismach własnych o niedużym nakładzie, są obecnie trudno osiągalne i po przeszło dwudziestu latach od momentu ich opracowania również wymagają weryfikacji i uzupełnień. Publikowane listy objęły następujące grupy środowiskowe: naukowców, pisarzy, artystów, aktorów, muzyków, bibliotekarzy, dziennikarzy, wydawców, księgarzy, pedagogów, w minimalnym zakresie — działaczy politycznych, społecznych i kulturalnych.

W latach 1945 - 1948 podjęto również zbieranie materiałów dla przyszłego ustalenia strat osobowych Polski, poniesionych w czasie wojny i okupacji. Odpowiednie prace były organizowane i wspierane działalnością Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i jej ogniw terenowych, Biura Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów Ministerstwa Kultury i Sztuki za pośrednictwem aparatu urzędów wojewódzkich i starostw, Polskiej Akademii Umiejętności, Instytutu Pamięi Narodowej i innych instytucji o podobnym profilu. Ważki materiał dokumentacyjny do problemu martyrologii przedstawicieli polskiej kultury został zgromadzony także w związku z przygotowywanymi w tych latach procesami zbrodniarzy hitlerowskich przed Najwyższym Trybunałem Narodowym i sądami powszechnymi. Pierwszy ogólny wykaz strat osobowych polskiej inteligencji zawiera cytowane już *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce*, oparte na ustaleniach Biura Odszkodowań Wojennych.

Materiały pochodzące ze wspomnianych wyżej akcji w większości znajdują się w archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, Centralnym Archiwum KC PZPR i Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich także w późniejszych latach prowadziła szereg prac zmierzających do wzbogacenia dokumentacji dla szczegółowego opracowania strat osobowych Polski. Materiały archiwalne będące w posiadaniu Głównej Komisji mają bardzo zróżnicowany charakter. Do najstarszych z nich należy rozpisana w 1945 r. *Ankieta do Sądów Grodzkich*, mająca na celu zebranie materiałów umożliwiających ustalenie liczby ofiar masowych egzekucji, dokonanych przez Niemców w okresie wojny i okupacji. Wśród tysięcy ofiar tych egzekucji znaczny procent stanowiła polska inteligencja, w tym także przedstawiciele polskiej kultury z terenu Wielkopolski³⁵.

Następną grupę, przydatną dla prowadzonych badań, stanowi wspomniany już zespół materiałów procesowych Artura Greisera. W aktach tych znajdują się wykazy strat niektórych środowisk twórczych, w tym przedstawiciele

³⁵ Ankiety te zostały częściowo opublikowane w artykule K. M. Pospieszalskiego i E. Serwańskiego, pt. *Materiały do spraw eksterminacji w tzw. Kraju Warty*. „Przegląd Zachodni” nr 1 - 2/1955.

nauki wielkopolskiej, nauczycieli oraz poszczególnych grup zawodowych, m. in. pracowników wymiaru sprawiedliwości, lekarzy i farmaceutów³⁶.

Kolejna ankietyzacja, przeprowadzona również z inicjatywy Głównej Komisji w latach 1946 - 1947, zgromadziła materiał dotyczący strat niektórych grup polskiej inteligencji, w tym literatów, artystów, prawników, lekarzy, dentystów i inteligencji technicznej³⁷.

Obszerna, dotycząca wybranych problemów z lat 1939 - 1945 (m. in. aresztowań, egzekucji, obozów koncentracyjnych, wywozu na roboty przymusowe do Rzeszy) *Ankieta Głównej Komisji*, przeprowadzona w latach 1968 - 1969, zgromadziła dla terenu Wielkopolski kilkadziesiąt tysięcy kart dotyczących strat osobowych na tym terenie, w tym także przedstawicieli kultury. W większości przypadków rozesłane ankiety zawierają następujące dane: imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, zawód, wiek, miejsce i okoliczności aresztowania oraz śmierci³⁸.

Na przełomie lat 1969 - 1970 Główna Komisja podjęła akcję zmierzającą do sporządzania kartoteki strat poniesionych przez polską inteligencję w czasie II wojny światowej. Opracowywana kartoteka obejmuje, jak dotąd, około dwudziestu tysięcy nazwisk przedstawicieli polskiej inteligencji, reprezentujących następujące grupy zawodowe: pracownicy naukowcy wyższych uczelni, nauczyciele, bibliotekarze, archiwiści, księgarze, literaci, artyści, dziennikarze, sędziowie, adwokaci, prokuratorzy, inżynierowie, marynarze, leśnicy, bankowcy, lekarze, farmaceuci, działacze społeczni, kulturalni i polityczni, duchowieństwo i zakonnicy katolicki, duchowni innych wyznań oraz studenci. Największą liczbę we wspomnianej kartotece stanowią nauczyciele. Są wśród nich także nazwiska zmarłych w latach 1939 - 1945 nauczycieli wielkopolskich³⁹.

Ciekawy dla ustalenia strat osobowych twórców kultury w Wielkopolsce jest gromadzony przy opracowaniu kartoteki zespół materiałów, obejmujących korespondencję oraz inne pisma kierowane z Głównej Komisji do poszczególnych związków twórczych i organizacji zawodowych, z prośbą o prze-

³⁶ AGKBZHWP. NTN. Proces Greisera, sygn. 19.

³⁷ AGKBZHWP. Ankieta 1946 - 1947, sygn. 492 - 498.

³⁸ Zob. przypis 34.

³⁹ Straty nauczycielstwa wielkopolskiego oparte są głównie na sprawozdaniach Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego z 1945 r. Badania nad tym zagadnieniem zaawansowano znacznie w ostatnich latach, co znalazło wyraz w publikacjach (M. Walczak, *Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939 - 1945*. „Książka i Wiedza”, Warszawa 1972; E. Serwański, M. Walczak, *Eksterminacja nauczycielstwa wielkopolskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939 - 1945*. „Przegląd Zachodni” nr 5 - 6/1973; E. Serwański, M. Walczak, *Hitlerowski terror i dyskryminacja nauczycielstwa wielkopolskiego w latach 1939 - 1945*. „Przegląd Zachodni” nr 4/1973).

Prace badawcze w tej dziedzinie zostały zakończone w 1974 roku przez Mariana Walczaka, (zob. M. Walczak, *Nauczyciele wielkopolscy w latach wojny i okupacji 1939 - 1945*. Instytut Zachodni, Poznań 1974). Bazę źródłową wspomnianych prac zgromadzono w Archiwum Zakładu Badania Dziejów Okupacji Hitlerowskiej w Instytucie Zachodnim w Poznaniu.

syłanie wykazów własnych strat. Są to w przeważającej części najnowsze i zweryfikowane ustalenia (pochodzą z lat 1969 - 1971), i choć wiele organizacji czy instytucji nie nadesłało jeszcze pełnych informacji, zgromadzony materiał dokumentacyjny obrazuje najnowszy stan badań o stratach polskiej inteligencji w latach 1939 - 1945⁴⁰. Materiał ten jest pomocny także dla ustalenia strat grupy osób, dla której najtrudniej znaleźć dane, tj. działaczy kulturalnych.

Odrębne w charakterze, jak i w zakresie zawartych informacji są Akta Delegatury Rządu RP na Kraj z lat 1939 - 1944. Problematyka eksterminacji ludności polskiej zajmuje ponad połowę ich objętości. W aktach znajdują się szczegółowe opisy niektórych egzekucji, pacyfikacji i aresztowań, przy czym podane są często nazwiska ofiar, w tym także przedstawicieli inteligencji polskiej i twórców kultury⁴¹. Wspomniane materiały zawierają uogólnienia dotyczące rozmiarów eksterminacji ludności i podsumowania statystyczne⁴². Informacje podawane w dokumentach były uprzednio sprawdzane przez różne ogniwa kontrolne aparatu Delegatury. Stąd duża ścisłość i wiarygodność informacji. Na tym właśnie materiale oparta była cytowana już publikacja, *Straty kultury polskiej*.

W posiadaniu Centralnego Archiwum KC PZPR znajduje się także maszynopis pracy K. Czachowskiego, pt. *Straty kultury polskiej 1939 - 1945*, opracowany w Studium Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie w 1947 r.⁴³ Praca obejmuje kilkaset nazwisk, w niektórych przypadkach biografów, wybitnych twórców kultury polskiej, zmarłych w latach 1939 - 1945.

Odrębną grupę stanowią materiały będące w posiadaniu poszczególnych związków twórczych, instytucji naukowych i kulturalnych oraz organizacji zawodowych⁴⁴.

Rozważając problem źródeł dla opracowania strat osobowych kultury na terenie Wielkopolski trzeba wspomnieć o trudnościach, wynikających z braku materiałów archiwalnych potrzebnych dla ustalenia listy zmarłych w latach 1939 - 1945 wielkopolskich działaczy oświatowych i kulturalnych. Jak już wspomniano, ustalenie strat tej właśnie grupy osób, wśród których znajdowali się przedstawiciele różnych grup społecznych i zawodowych, jest sprawą bardzo trudną. Uzupełniającym dla tych badań materiałem są akta organizacji społecznych i politycznych, w których niekiedy podano listy strat własnych

⁴⁰ AGKBZHWP. sygn. ZhIII/27/111. Przy znakowaniu akt dotyczących strat inteligencji przyjęto podział na 39 grup zawodowych, którym odpowiadają teczki numerowane od 1 - 39.

⁴¹ CA KC PZPR. Delegatura Rządu. Departament Oświaty i Kultury, sygn. 202/VII/t. 3.

⁴² CA KC PZPR. Delegatura Rządu. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Zachodnia. Sygn. 202/III - 146 - 156.

⁴³ CA KC PZPR — sygn. 76/III/4.

⁴⁴ W posiadaniu takich materiałów są: Związek Polskich Artystów Plastyków, Związek Literatów Polskich, Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich — oddziały w Poznaniu, Archiwum Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

członków, zawierające także nazwiska działaczy kulturalnych i oświatowych, będących w latach 1919 - 1939 członkami tych organizacji⁴⁵. Wspomniane materiały są w posiadaniu Archiwum Państwowego w Poznaniu.

Z przedstawionej wyżej analizy materiałów archiwalnych przydatnych dla ustalenia listy strat przedstawicieli kultury w Wielkopolsce wynika, że na ich podstawie, wykorzystując istniejącą już literaturę przedmiotu, można podjąć próbę opracowania takiej listy. Choć nie będzie ona pełna i ostateczna, niemniej jednak wniesie pewne nowe ustalenia dla szczegółowego opracowania bilansu strat osobowych Polski w okresie wojny i okupacji 1939 - 1945.

MARIA RUTOWSKA

⁴⁵ Taką sugestię można przyjąć chociażby po wstępnej analizie akt archiwalnych Polskiego Związku Zachodniego (PZZ), którego członkowie — jak powszechnie wiadomo — padli ofiarą szczególnej akcji eksterminacyjnej. Wiadomo również, że członkowie tej organizacji reprezentowali zarówno aktywność społeczno-gospodarczo-polityczną, jak i kulturalną w Wielkopolsce (APP. Polski Związek Zachodni 1949, sygn. 638, 638a).